

ÉRVEK ÉS ÉRDEKEK HÁLÓJÁBAN – VITA BÉCSBEN A SZAKTANÁRI RENDSZER BEVEZETÉSÉRŐL

Ugrai János

Miskolci Egyetem, Tanárképző Intézet

A gimnáziumokban tanító osztálytanárok szaktanárokkal való felváltásának igénye a felvilágosodás, Közép-Kelet-Európában pedig még inkább a felvilágosult abszolutizmus szellemi terméke. A szekularizációs törekvések e fontos pontja olyan jelentős átalakítást követelte a középfokú oktatásnak, amely egy csapásra kiterjedt volna annak teljes szellemiségére és minden szegmensére. Érvek és ellenérvek sorával igyekeztek igazukat védeni mindkét irányzat hívei, s ezek hosszas, meg-megújuló vitasorozathoz vezettek a Habsburg Birodalom központjában, Bécsben. A 18. század utolsó negyedében fellángoló mozgalom a szaktanári rendszer bevezetésére egészen az 1810-es évek legvégéig tartott, s ezzel az akkorra már rég megtagadott felvilágosult abszolutizmus leghosszabban napirenden maradt oktatáspolitikai ötletének bizonyult. A küzdelem elhúzódását a probléma összetettsége magyarázhatja: az osztálytanári–szaktanári szisztéma kapcsán sokféle szempontot lehetett mérlegelni, s ezáltal sokféle szereplő, érdekcsoport játszmájának vált az egyik legfőbb eszközévé, hivatkozási alapjává. Tanulmányunkban a kérdéshez kapcsolódó oktatáspolitikai diskurzus bemutatásával e pedagógiai jelentőségű kérdés különböző dimenzióit, értelmezési lehetőségeit vázoljuk fel.

Az állami (uralkodói) oktatáspolitikai megjelenése

Az osztálytanári kontra szaktanári vita lényege nem érthető meg anélkül, hogy ne vetnénk egy pillantást a 18. század utolsó harmadának általános bécsi közállapotaira. A felvilágosult abszolutizmusnak egyszerre volt célja a feudális eredetű uralkodói hatalom megszilárdítása, s ezzel párhuzamosan az adott állam, birodalom gazdasági és katonai teljesítőképességének jelentős növelése. Ennek érdekében az uralkodók olyan területeken foglaltak meg önálló politikai igényeket, amelyekkel korábban alig-alig törődtek. A nemesi előjogok korlátozása, a jobbágyfelszabadítás, az államegyházzal – és a más felekezetekkel – szembeni kapcsolat átalakítása, a polgári és büntetőbíráskodás új alapokra helyezése, az elhanyagolt földterületek benépesítése és művelés alá vonása, közegészségügyi intézkedések bevezetése mind-mind olyan példa, amely egyértelműen jelzi, hogy a felvilágosult abszolutista uralkodók az élet minden területén újra kívánták szabályozni az évszázados feladat- és hatalommegosztást.

E mindent átfogó modernizációs politikának kulcseleme volt az oktatás. Egyrészt azért, mert az uralkodók ambiciózus, általában a szomszédos országok, riválisok fejlődését követni óhajtó tervei olyan gazdasági és katonai ismeretek tömeges méretű birtoklását igényelték, amelyeknek elsajátításához a korábbiaknál lényegesen kiterjedtebb és tartalmában is másféle iskolázásra volt szükség. Másrészt azért, mert az iskolaügy az uralkodók abszolutisztikus hatalmát egyre kevésbé szolgáló, sőt, egyre inkább önjáróvá, s ezért az udvarokban zavaró tényezővé váló egyház kezében volt, s így az oktatáspolitikát az állam (az uralkodó) elsődleges szintérré tudta megtenni az egyházzal való küzdelemben (Ugrai, 2009a).

Mindezek jegyében a 18. század közepétől, második felétől a felvilágosult abszolutizmus országaiban egyre határozottabban érvényesülő oktatáspolitikai szándékokról és cselekvésekről beszélhetünk. Az oktatáspolitikai kifejezés alatt azoknak a tervszerű törekvéseknek az összességét értjük, amelyek az oktatási rendszer egészének vagy egy-egy elemének megszervezésére, működtetésére, módosítására irányulnak. Az oktatásemélet több alapfeltétel teljesüléséhez köti a modern oktatási rendszer meglétét. Ilyen a tankötelezettség; az országos oktatási törvények megléte; az országos politikai hatóságok ellenőrzési–felügyeleti jogának érvényesülése; a közoktatás rendezett, döntően közpénzre épülő finanszírozása; az egyes iskolafokokzatok átlátható, szabályozott egymásra épülése; és a professzionális pedagógusképzés (Halász, 2001). E feltételek Közép-Kelet-Európában jobbra a 19. század második felében teljesültek: Ausztriában az Organisationsentwurf (1849–1850) bevezetése, Magyarországon pedig az 1868-as népiskolai törvény tekinthető szimbolikus kezdődátumnak.

Az oktatáspolitikai szükségszerűen megelőzte az áttörést hozó eredményeket. Attól kezdve a korábbi iskolaalapító, kultúrapártoló tevékenységtől elkülönülő, valódi oktatáspolitikai törekvésekről beszélhetünk, amikor megjelentek az akkor létező premodern rendszer egészét érintő programok. Továbbá kialakultak azok az intézmények, amelyek a későbbi szakszerű tanügyigazgatás alsó, középső és felső szintjének szervezeteit mintegy megelőlegezték, azoknak előképpül szolgáltak.

Az oktatáspolitikai előtt használt összetett jelző az állam, illetve az uralkodó közötti szerepmegosztás sajátosságaira utal. Az uralkodó akarata ellenére nem született semmilyen intézkedés. Sőt, a változó intenzitással és felhatalmazással működő cenzúra bizonyos időszakokban az uralkodónak nem tetsző tervezetek, koncepciók még nyilvánosságot sem kaphattak. Ám hiába maradt továbbra is döntő fontosságú az uralkodó akarata, a tanügyi kérdések összetettsége miatt az udvari szakapparátus, s annak értelmiségi bázisa nélkül oktatásügyi szakpolitikát nem tudott volna folytatni, illetve megalapozni. A szakpolitikai diskurzusok megjelenésének épp az az egyik legfontosabb gyümölcse, hogy egy, az uralkodó befolyása alól egyre hatékonyabban kibúvó értelmiségi párbeszédnek teremtett lehetőséget és uralkodói legitimitációt. S így, miközben eredetileg az uralkodó valamivel (egyház, nemesség, régi rend, szomszédos rivális ország stb.) szembeni szándékait tükrözték az elképzelések, egyben észrevétlenül szét is törték bizonyos hagyományos gondolati struktúrák határait.

Az első oktatáspolitikai eredmények

A diskurzus első évtizedeinek legfőbb eredménye a folyamatos eszmecsere kialakulása. Udvari tanácsadók, főtisztviselők, tudósok, tanárok, publicisták – a korabeli véleményformáló közéleti elit legfontosabb tagjai foglaltak állást tanügyi és kulturális kérdésekben. Ausztriában olyan kiválóságok foglalkoztak tanügyi problémákkal, mint *Sonnenfels*, az idősebb, majd az ifjabb *van Swieten*, *Martini*, *Birkenstock*, vagy éppen a mindenható kancellár, *Kaunitz*. Az iskolázással kapcsolatos felvetések gyakran megjelentek az éppen kibontakozó sajtó egyes orgánumaiban, továbbá az egyik legfőbb, legkedveltebb vitatémaként egyenesen a hírlapok és periodikák pozíciójának megszilárdulásához, népszerűségükhöz is hozzájárultak (*Ugrai*, 2009a).

A közügyé válás mellett három területen érhető tetten az oktatáspolitikai első időszak eredményei. Kiépültek az állami tanügyigazgatás hivatalai. A szakbürokrácia csúcán a Studienhofkommission, azaz az Udvari Tanulmányi Bizottság állt. Ennek a néhány tagból álló testületnek a működése eleinte inkább csak konzultatív jelleget öltött, s csak később vált egy egyre kiterjedtebb apparátussal bíró, a döntések végrehajtását és ellenőrzését koordináló, a mai értelemben vett szakminisztérium elődjeként értelmezhető intézménnyé. Szerteágazó tevékenysége révén komoly jelentőségre tett szert a napi ügymenet biztosításában és a hosszú távú tervezetek mérlegelésében, kiérlelésében. Az egységes iskolafelügyeleti struktúra középső szintjén a tartományi tanügyi hivatal, alsóbb fokán pedig a körzeti iskolavizitátor állott. A legalsó, helyi szinten nem épült ki az állam közvetlen beavatkozását biztosító intézmény, így a falusi kisiskolákat továbbra is a helyi plébános felügyelte (*Brezinka*, 2000; *Spreitzer*, 1960; *Stanzel*, 1976).

Az oktatási modernizációs intézkedések legelőször az egyetemet érintették. A jezsuiták kezén lévő birodalmi univerzitások közül jobbra a legfontosabbra, a bécsire összpontosult az Udvar figyelme, Prágában és a többi kisebb egyetemen inkább csak követték a bécsi eseményeket. Az egyetem irányítását, kari-intézeti struktúráját, a professzorok kinevezésének rendjét, s a tanított tananyagot egyaránt érintő változtatások két fő célt szolgáltak. Egyrészt a jezsuita professzorok eltávolítását, s helyükre a reformkatolikus irányzatokhoz tartozó, újfajta szellemiséget hozó tudós tanárok állítását (*Kröll*, 1971). Másrészt ezzel szoros összefüggésben a birodalomnak – s nem utolsósorban a felvilágosult abszolútizmus legfőbb hivatkozási alapját nyújtó elvnek, a közjónak – az érdekeit szolgáló, gyakorlatias tananyag megszilárdítását. Bár mindkét irányban meghatározó lépéseket tettek a korszakban, a felsőoktatás-politika egészét végül inkább a kudarcok jellemezték. Néhány biztató eredmény (pl. a jogi és különösen az orvosi kar átalakítása, egyes szakmák – mérnöki, állatorvosi, szemész stb. – felsőfokú oktatásba való bekapcsolása) ellenére a Habsburg egyetemek nem nyerték el a kutatás szabadságához való jogot, sőt, a 19. század elejére a nagy udvari gyűjtemények (könyvtár, levéltár, természettudományi múzeum stb.) hosszú időre megszerezték az egyetemektől magának a kutatásnak a lehetőségét is. Így megmaradt az ausztriai és birodalmi egyetemeknek a protestáns észak-német univerzitásokkal szembeni (előbb Göttingához, majd egyre inkább a Humboldt-i Berlinhez mért) súlyos hátránya (*Egglmaier*, 1995; *Hammerstein*, 1977; *Klingenstein*, 1976; *Ugrai*, 2009b).

Sikeresebbnek bizonyultak a népoktatási törekvések. *Mária Terézia* az 1770-es évek elején hívta Bécsbe, s ruházta fel széles jogkörrel *Felbigert*. Az egykori sági szerzetes egészen kiterjedt tevékenységet fejtett ki a kisiskola-hálózat mennyiségi és minőségi fejlesztése érdekében. Nemcsak közvetlen iskolaalapításokkal és azok segítségével, hanem a tanítóképzés szervezeti kereteinek kialakításával, tartalmi-módszertani megalapozásával, valamint tankönyvírói és vizitatori ténykedésével egyaránt hatékonyan ösztönözte az alfabetizáció terjedését, s az alulról építkező iskolarendszer megjelenését. *Felbiger* távozását követően a jozefinista évtizedben is megmaradó erőfeszítések legfontosabb eredménye, hogy óriási területi különbségekkel ugyan, de jelentősen nőtt az iskolalátogatás mértéke. Tirolban például három év alatt ötszörösére emelkedett az elemisták száma, de legalább minden második gyerekre kiterjedő alsófokú oktatásról számolhattak be a stájer, a karintiai, az alsó- és felső-ausztriai, valamint a csehországi hivatalnokok is (*Gönnér*, 1967; *Ferihumer*, 1958). Ellentmondásos, hogy miközben ebben a szektorban mutatkoztak a legelső igazán jelentős közvetlen oktatáspolitikai eredmények, épp a népiskolák irányításában és felügyeletében szorult az uralkodó a leginkább az egyházi tisztviselőkre, az alsópapságra.

Miközben az alsó- és felsőfokú oktatás terén maradandó eredményekről vonhatunk mérleget, a gimnáziumügy az uralkodói oktatáspolitikai mostohagyermekének számított. Ebben *Mária Terézia* konspiratív módon előkészített és végrehajtott döntése játszotta a legfontosabb szerepet. A jezsuita rend 1774. évi felszámolása után – addig lényegében fel sem merült a szekunder szektor átalakítása – minden vitát és már kidolgozás alatt lévő reformtervet félresöpörve, teljes titokban bízta ugyanis meg a piarista szerzetest, *Gratian Marxot*, hogy néhány hét alatt dolgozzon ki egy tantervet a birodalmi középiskolák számára (*Timp*, 1968c). Az idő rövidsége miatt szükségszerűen félkész mű névtelenül került a Studienhofkommission elé – ettől a bizottság antiklerikális ellenvetéseinek megelőzését remélte a császárné. A minden vélemény szerint további, jelentős átdolgozásra és kiegészítésre szoruló, az időközben felmerülő innovatív ötleteket teljességgel figyelmen kívül hagyó tervezetet *Mária Terézia* nyomására be is vezették – mindössze két héttel az új tanévet megelőzően. Ily módon a gimnáziumok tananyaga egyelőre markánsan nem változott meg a jezsuita évszázadokhoz képest, s ezen a felsőbb oktatás ügyét elvből hanyagoló, annak kapacitását drámaian visszafogó *II. József* sem változtatott (*Grimm*, 1995; *Endl*, 1898).

A szaktanári rendszer ötlete

A középfokú oktatás markáns megváltoztatásának elmaradása azonban nem jelentett teljes mozdulatlanságot. Több hullámban is felvetődött a gimnáziumok átfogó reformja, s miközben *II. József*, illetve *II. Lipót* halálával hosszú évtizedekre eldőlt a felsőoktatás, s nem sokkal később, a századfordulón az elemi iskolázás sorsa is, a gimnáziumok kapcsán az 1810-es évek végéig zajlott a különböző érdekcsoportok meg-megújuló küzdelme. Hiába sikerült az Udvarnak állandósítani a befolyását az egyetemeken, azok hallgatói létszáma alacsony maradt. S mivel a szaporodó falusi iskolák az alsópapság közvetlen felügyelete alatt maradtak, a gimnáziumok számítottak a társadalmi hatásukat tekintve egyetlen komolyan számba jöhető célpontnak az állami oktatáspolitikai számára.

A küzdelem középpontjában a szaktanári rendszer bevezetése állt. Csak egy ilyen horderejű újítás garantálhatta volna a latinra és vallásra alapozott, tradicionálisan mélységelvű középfokú oktatási szisztéma felváltását a felvilágosodás kívánalmainak megfelelő, enciklopédikus logikájú, a tantárgyak-tudományterületek sokféleségét leképező, inkább szélességelvű tantervvel. Ennek keresztülvitele a tanárképzés állami megszervezését, a tanári rekrutáció gyökeres megváltoztatását kívánta volna meg. S az állami tanárképzésre épülő szaktanári rendszer bevezetéséből logikusan következhetett volna a felsőbb oktatásban addig mindenható katolikus egyház pozícióinak számottevő meggyengülése (*Wotke*, 1910).

A szaktanári rendszer és azzal egyre szorosabban összefonódóan a tanárképzés igénye a jezsuita rend feloszlását követően merült fel először. Ez az első szakasz mindössze másfél évig tartott, amit a Marx-féle tanterv bevezetése zárt le. Közvetlen előzményként *Pergen gróf* tervezete, majd a jezsuita örökséget leltárba vevő és sorsáról tervezeteket készítő Aufhebungskommission (Felszámolási Bizottság) vitái említhetők. A Nyugat-Európát bejárta, az 1770-es évek elején a kancellária hivatalát vezető *Pergen gróf* – a hatalmas befolyással rendelkező kancellárral, *Kaunitzcal* egyetértve – határozottan kiállt az egész szektor szekularizációja és a professzionalizáció mellett. Ennek jegyében elvetette az egyházi iskolai szerepének fenntartását, helyette céltudatos tanárképzést sürgett, s addig is, amíg ez teljesül, külföldről behívott tudós szakemberekkel javasolta pótolni a hiányzó tanerőt. Ugyanakkor ezek az elvi alapon nyugvó követeléseik nem párosultak tantervi elképzelésekkel, s így a szerzőben nem merült fel az osztálytanári rendszer felszámolása (*Timp*, 1968a). *Pergen* nézetei ugyan kedvező fogadtatásra találtak, a szorosan a tanüggyel foglalkozó szakemberek a külföldi tanárok meghívását túlzásnak tartották, s általában is kifogásolták, hogy a szerző a finanszírozási kérdéseket milyen felületes, túláradóan optimista megjegyzésekkel ugrotta át (*Brezinka*, 2000; *Grimm*, 1995).

A Felszámolási Bizottság legélesebb vitái az egykori szerzetesek tanárként való alkalmazása körül alakultak ki. A bizottság elnöke, *Kressel* azt javasolta, hogy az exjezsuiták szakértelmét hasznosítsák, s legalább a teológia, az etika és a metafizika gimnáziumi és egyetemi tanításában engedjenek nekik szerepet. Miután *Kressel* érzékeltette a teljes szekularizáció pártján álló *Kaunitz* heves reakcióját, módosított javaslatán, s anyagi és morális megfontolásokból legalább a domonkosok és Ágoston-rendi szerzetesek iskolákból való kizárását meg akarta előzni. A kancellár azonban ezt is elvetette, s legfeljebb a világi papok tanári tevékenységét tartotta elfogadhatónak. *Mária Terézia* tetszését *Kressel* javaslata nyerte el. Ezzel ugyanis nemcsak a teljes szekularizációt, hanem a *Pergen* javaslatára, német mintára, felállítandó, az egyháziak befolyását veszélyeztető, ráadásul költséges állami tanárképző megszervezését is elodázhatta. Így az egykori jezsuita szerzeteseknek egyedül az egyetemekről kellett távozniuk – ott a helyükre a teológia és a metafizika tanítására domonkosokat és ágostaiakat kértek fel. A gimnáziumi munkára viszont meghatározó befolyásuk maradt, hiszen a jezsuiták megtarthatták a vallásoktatást, s didaktikai, valamint tartalmi kérdésekben hatékonyan érvenyesíthették akarataikat (*Grimm*, 1995).

Az 1770-es évek első felében új szakemberek kapcsolódtak be a diskurzusba és részben ennek, részben az eredetileg is meglévő feladatok továbbgondolásának, folytatásának köszönhetően az új vitatémák között megjelent a szaktanári rendszer ötlete, ugyanis

az udvari Tanulmányi Bizottságban külön posztot létesített a császárné a gimnáziumi ügyeknek. A humán tanulmányok testületének (Directoris Scholarum humaniorum) első vezetője *Johann Adam Haslinger* lett, akit *Mária Terézia* másfél év múlva leváltott. Utódja az egyre befolyásosabb *Kollár Ádám Ferenc* lett. *Kollár* legközelebbi munkatársának, *Ignaz Mathes von Heß*-nek bevonásával egy másik kitűnő elmét is megnyert az osztrák tanügyi modernizáció ügyének. *Heß* feltűnése azért különösen fontos, mert az ő koncepciójának tárgyalásakor különültek el először markánsan a bizottságban a felvilágosodás, illetve a régi rend hívei – s értek el először átmeneti sikert a modernizációt sürgetők.

Ugyanakkor *Kollár* és *Heß* szoros munkakapcsolata nem jelentett egyben nézetazonosságot is. Részben életkoruk, de leginkább koncepcionális különbségek magyarázzák a közöttük elő-előforduló súrlódásokat.¹ *Kollár*, noha személy szerint az exjezsuita tanárok jó részét elbocsátani vagy nyugdíjazni javasolta, a gimnáziumot továbbra is az eddigi funkciójának megfelelően, a tudósutánpótlást biztosító intézményként képzelte el, s így az osztálytanári rendszer pártján maradt. Ezzel szemben a francia és német felvilágosodás által jobban megérintett *Heß* szélesebb neohumanista bázisra építette volna a gimnáziumot, s az általános humán műveltség, valamint a klasszikus tudósnevelés integrálását javasolta. *Heß* hozzáállására jellemző, hogy szellemi atyjai közül külön kiemeli egyik írásában *Locke*, *Condillac*, *La Chalotais*, *Montesquieu* vagy *Schlözer* nevét – az első kettőt a „szenzációs” jelzővel is illette. Így ő nagyobb hangsúlyt helyezett a klasszikus nyelvek, a történelem, a matematika és a természettudományos tárgyak tanítására, míg *Kollár* ezeket a jezsuita hagyományok szellemében melléktárgyakként kezelte, s a latin kizárólagosságát óvta (*Hess*, 1781). Olyan új elemek is megjelentek *Heß* tervzetében, mint a hidraulika, építészet, a gazdasági életben közvetlenül hasznosítható fizika. Mindezzel összhangban *Heß* az első, aki az osztrák tanügyi diskurzusok történetében szaktanárok alkalmazását sürgette. A vallástanár mellett történelem-, természetismeret- és matematika-, költészet- és szónoklat-, német és latin stílus- és nyelvtanárt; valamint görög irodalomtanárt javasolt. Ehhez a würzburgi pedagógus nemcsak elengedhetetlennek tartotta a szisztematikus középiskolai tanárképzés megszervezését, hanem azt a protestáns német egyetemek – különösen Göttinga és Halle – mintájára óhajtotta megszervezni (*Hess*, 1775).

A két tervet 1775-ben vitatta meg a Studienhofkommission. A kortársak is egyértelműen érzékelték, hogy *Heß* egy, a felvilágosult liberális szellemiségtől erősebben meghatározott, részletesebb, sokoldalúbb munkálatot készített.² Ez az Udvari Tanulmányi Bizottságot arra készítette, hogy megfontolja a fiatal külső szakember javaslatait – annak ellenére, hogy ő nem, viszont *Kollár* tagja volt a testületnek. *Martini* fellépésének köszönhetően, valamint *Kollár* koncepciójának csonka volta miatt az ülések a „felvilágosult párt” sikerét eredményezték, s *Mária Teréziának Heß* plánumát terjesztették elő. A Studienhofkommission 12 tagjából öten pártolták, s hatan vetették el egyértelműen *Heß* tervét. [Támogató véleményt formált *Rautenstrauch*, a csehországi braunauai bencés

¹ *Kollár* 50, *Heß* 28 éves volt kinevezésük idején.

² *Heß* elaborátuma a felvilágosodás kori osztrák iskolatörténet csúcsteljesítménye (*Grimm*, 1995).

apátság szerzetese is (*Timp*, 1968b).]³ Az első csatát a tizenkettedik tag, *Hatzfeld* államminiszter meggyőzésével sikerült a felvilágosultaknak megvívniuk. Ám a császárné tülzónak találta a fiatal professzor megállapításait, s ragaszkodott az irányítható, politikailag és vallásilag egyaránt fegyelmezett alattvalók tömegét biztosító iskolázáshoz. Az uralkodó a vita folytatását *Marx* megbízásával, s az ő félkész munkájának a szentesítésével gyorsan lezárta, a szaktanári rendszerről szóló diskurzust pedig hosszú évekre elnapolta (*Timp*, 1968a).

A mozdulatlanság évtizede

Bár a jozefinus évtizedben is sokat foglalkoztak a tanárok és a tanárképzés ügyével, a szaktanári rendszer bevezetését érdemben nem vitatták meg. Ugyan az uralkodó elkötelezett volt a gimnáziumok világiasítása mellett, de ezt takarékosági és társadalompolitikai megfontolások miatt egyébként is jelentős iskolaszám- és létszámcsökkentéssel, a szerzetestanárok egyszerű elbocsátásával kívánta megoldani. A világi jelölteket a szerény fizetés, a császár idején kifejezetten rigorózus fegyelmi szabályok és ezek állandó ellenőrzése riasztotta el, a jórészt továbbra is a latinhoz kötődő alkalmassági vizsga pedig a lehetséges jelentkezők körét szűkítette le. Jellemző, hogy a központi fekvésű területeken éppúgy nehéz volt megfelelő számban tanárokat szerezni, mint a perifériális tartományokban. Bécsben és Alsó-Ausztriában sem találtak megfelelő jelölteket – exjezsuitákra éppúgy sűrűn kellett bízni egy-egy iskolát, mint külföldről hívott, akár protestáns hitű tanárookra is. Ezek a kompromisszumos megoldások csak az uralkodó számára mellékes, másokat viszont mélyen megosztó felekezeti feszültségeket gerjesztettek az érintett intézményekben (*Grimm*, 1995).

Miközben az 1780-as években nem léptek előre a tanári szakma professzionalizálásának ügyében, komoly tisztséghez jutott a következő két évtized egyik legtekintélyesebb tanügyi szakembere, *Johann Melchior von Birkenstock*. *Birkenstock* a kései teréziánus időkben kancelláriai tanácsosként, *II. József* idején tanügyi referensként, később a cenzúra és a Studienhofkommission tagjaként volt aktív részese az oktatáspolitikai fejleményeknek. A Göttingában tanult, majd már udvari megbízásból a többi protestáns német egyetemet is végiglátogató *Birkenstock* nem volt mindenben feltétlen híve a felvilágosodás követeléseinek. Bizonyos kérdésekben határozottan konzervatív álláspontja viszont hitelessé tette újító nézeteit az azokat egyébként ellenzők szemében is. Ilyen kérdés volt számára az önálló tanárképzés megszervezése és a szaktanári rendszer bevezetése, amit az ausztriai tanárhiány, s a pályán lévő tanárok felkészületlensége, továbbá az állami irányítású oktatáspolitikai elvi követelménye alapján egyaránt határozottan támogatott (vö. *Ugrai*, 2009a). Személyes tapasztalataként számolt be olyan esetről, amikor az égető hiány miatt egy-egy tanár még egy átlagos tanuló nevelésére is alkalmatlan volt, a jobb diákok pedig eleve megelőzték tehetségtelen tanárukat. Szerinte a többségükben idős, a pedagógiai eljárásokat általában nem ismerő, addigi életvitelük és

³ A pártoló tagok: *Freyherr von Koch*, *Rautenstrauch*, *Ignaz Müller*, *Scrötter* és *Heinke*. Az ellenző tagok: *Gebler* és *Löhr* államtanácsosok; *Störck* és *Khelcz* udvari tanácsosok; *Marx* és a bécsi egyetem exjezsuita professzora, *Ignaz Wurz*.

megszokott közösségük elvesztése miatt megkeseredett exjezsuiták szükségszerűen sikertelenül végezték iskolai munkájukat. Olyan esetet is ismert a szerző, amikor valamilyen vétség miatt egyébként börtönbe kellett volna vonulnia az egyik kolostor egykori lakójának, és büntetését kiváltandó kapott tanítói megbízást. *Birkenstock* egy helyen megjegyzi, hogy ekkoriban a gimnáziumi ügyek referenseként minden kínálkozó alkalmat felhasznált, s felemelte szavát ezzel a gyakorlattal szemben. De a császár mindent elsőprő lendülete nem engedte egy tanácsos véleményének érvényesülését (*Birkenstock*, 1996).

Birkenstock az első számú feladatok egyikeként határozta meg egy tanárképző szeminárium megszervezését (*Birkenstock*, 1914). Tévedés ugyanis azt hinni, hogy az egyetemről a pályára felkészített tanárok kerülnek ki, akiknek nincsenek további feladataik. Ez még akkor sem lenne így, ha a vizsgákban, bizonyítványokban valóban megbízhatna mindenki, hiszen a felsőoktatás nem más, mint az első állomás a tudományos gondolkodás irányába. Az egyetem csak akkor tölti be funkcióját, ha igényességre, az önálló fejlődés, gondolkodás igényére neveli a hallgatót. Ily módon az egyik legfontosabb feladat nem is a konkrét ismeretközvetítés, hanem a leendő tanárok körében a folyamatos tanulás, ismeretszerzés iránti belső vágy kialakítása – tehát végső soron egy szemléletváltás elérése (*Birkenstock*, 1996).

Birkenstock súlyos működési zavarokat vélt felfedezni a vizsgáztatás és minősítés rendszerében is. Az akkori tanárképesítő vizsgát két szempontból tartotta elhibáztattnak: részben túlságosan szigorúnak mutatkozott az eljárás, amely a tehetségeket elrettentette a keménységével. Részben pedig a többszöri vizsgapótlás, -ismétlés lehetősége a gyenge teljesítményt nyújtókat és a kevéssé szorgalmasakat segítette. Így szerinte kivédhetetlen a szakma felhígulásának veszélye (*Birkenstock*, 1996). Ezek alapján *Birkenstock* szerint az ideális tanár képzett szakember. Nemcsak a gimnáziumi tanárok oktatására kellene figyelni, hanem minden rendű és rangú, nevelői tevékenységet végzőre, beleértve az egyetemi professzorok és a tudós írók pedagógiai pallérozását is. Hét különböző szakmai alapfeltételt jelölt meg. Ezek közül a megfelelő neveltetésben részesülés és a szilárd erkölcsi jellem olyan tényező, amely egyrészt elengedhetetlen, másrészt pótolhatatlan – ezek megléte kapcsán már a tanárképzés iránt érdeklődőket meg lehet válogatni. A további követelményeket (logikus gondolkodás; helyes nyelvi kifejezőkészség, tudományos–szaktárgyi ismeretek, nevelői készség–hajlandóság, elhivatottság) már lehet, és kell is erősíteni vagy fejleszteni. Ehhez egyszerre szükségesek az egyetemi pedagógiai előadások és a tanárképző szemináriumok gyakorlatai. Ez utóbbit költségessége ellenére sem érdemes megtakarítani, mert a kifejezetten a nevelés gyakorlatának közvetítésére létrehozott nevelőintézetek már az első években nagy szolgálatot tesznek az államnak (*Birkenstock*, 1995).

Birkenstock részletes elképzelésekkel rendelkezett a tanárképzésről és a tanárok alkalmazásáról. Ennek megfelelően következetesen a szaktanári rendszer mellett állt ki. Ismét nyugati példákat citálva érvelt emellett, miközben a tanárok mélyebb szaktárgyi tudása elengedhetetlen, a gyermekek megismerését kellő szorgalom és hivatástudat birtokában, az új pedagógiai módszerek segítségével anélkül is el lehet érni, hogy az illető az egész napot egyetlen osztállyal töltené (*Timp*, 1968a).

Fordulat a századfordulón: a szaktanári rendszer bevezetése

II. Lipót idejének biztató törekvései – például a döntéshozatalban a különböző típusú intézményekben tanító tanárok korporatív alapú részvételi lehetősége, a szakmai autonómia szervezeti kereteinek megteremtése, illetve a *Marx*-féle gimnáziumi tanterv felülvizsgálata – hamar zátonyra futottak. A *II. Ferenc*cel beköszöntő restauráció pedig a mozdulatlanság meghosszabbodásával fenyegetett. Ezeket az esztendőket egy szintén piarista apát, *Franz Innozenz Lang* (1752–1835) fellépése pezsdítette fel. A szerzetes előbb triviális, majd városi kisiskolában, azután pedig a horni gimnázium tanáraként szolgált, mielőtt 1794-ben a császár testvéreinek magánnevelőjeként az Udvarba került volna. Széles körű pedagógiai tapasztalatait a tanulmányi bizottságban 1796 végétől kamatoztathatta. Nevét a század legvégétől emlegették gyakran a tanügyi szakemberek. Ekkor készített egy sok tekintetben párhuzamos tervet a gimnáziumok reformjára. Hatéves, szaktanári rendszerre épülő, a felvilágosult és neohumanista elemeket kombináló, a latint és a vallást minden korábbinál kisebb arányban (összesen 47%-ban), ugyanakkor minden korábbinál több történelmet, német nyelvet, földrajzot és matematikát tanító középiskolát javasolt. Ezzel deklarálta az volt a célja, hogy a gimnázium elitképző intézményből a tömegesebb, polgári igényeknek megfelelő iskolává váljon. *Lang* tartalmi javaslatának alapelve az volt, hogy az iskolai oktatás az anyanyelvre, s annak művelésére (német irodalomra, stíluselméletre) épüljön. A *Marx*nál még marginális jelentőségű reáltárgyak aránynövelése a gyakorlati boldogulást segítette volna elő a gimnáziumot végzetek számára. Az egészen példátlan innovációs törekvések ugyanakkor tradicionális fegyelmezési koncepcióval egészültek ki: a jezsuita-piarista hagyományokhoz illeszkedően részletes rendtartást, rendszeres írásbeli és szóbeli vizsgákat követelt meg, és a tantestületeknek havi értekezletet írt elő a tanulók szorgalmának és fegyelmének nyomon követésére.

Az Államtanács 1798 elején vitatta meg *Lang* dolgozatát. Kisebb-nagyobb kifogások mellett a többség támogatta az előterjesztést, s mivel érzékelték a szaktanári rendszer bevezetése iránti igény súlyát, sürgették az egyetemi tanárképzés megszervezését is. Különböző számítások készültek a tanári fizetések rendezésére, illetve a szükséges és fenntartható gimnáziumok mennyiségére vonatkozóan. A Staatsrat a gimnáziumi szektor újrászervezése mellett foglalt állást, s megbízta a tanulmányi bizottságot, hogy dolgozza ki az új gimnáziumok létesítésének terveit. *II. Ferenc* nem szentesítette a szakpolitikusok konszenzusát, s közel egy esztendőre lekerült a napirendről a gimnáziumok ügye (*Timp*, 1968a).

A századfordulóig kibontakozó vitákban minden lényeges kérdés felmerült a közép-fok reformjára vonatkozóan, de semmilyen érdemi előrelépés nem következett be. Két és fél évtized alatt semmiben nem módosítottak *Gratian Marx* évszázados hagyományokat szorosan követő tantervén. A felvetett, de megválaszolatlanul vagy eldöntetlenül maradt kérdésekben azonban immár mihamarabb dűlőre kellett jutni. Ezt az ausztriai társadalmi és gazdasági fejlemények éppúgy sürgették, mint a beszüremkedő külföldi pedagógiai és nevelésfilozófiai hatások. *Lang* a 19. század legelejére az osztrák tanügyigazgatás meghatározó alakjává emelkedett. Előbb a bécsi és alsó-ausztriai gimnáziumok felügyeletével bízták meg, majd a bécsi egyetem konzisztóriumába is bekerült. Gimnáziumi ügyek-

ben megfogalmazott álláspontjának súlyát jelzi, hogy 1803-ban az oktatási és kulturális ügyekért felelős udvari főtisztviselő, *Martin Lorenz* lényeges változtatás nélkül napi-rendre emelte *Lang* 1797-es tantervét. Igaz, anyagi okokból mindössze öt osztállyal számolt az eredeti tervekben szereplő hat helyett. Ez a tervezet a hat évvel korábbihoz képest végül jelentősen (28-ról 18-ra) csökkentette a heti óraszámot, meghagyta a latin túlnyomó (56%-os) dominanciáját, az első két esztendőre korlátozta a természetrajzot, az anyanyelvet pedig kihagyta a tantárgyak sorából. Ugyanakkor egyrészt számottevően növelte a matematika részesedését, másrészt pedig szaktanárok alkalmazását írta elő. A pozitív császári fogadtatás nyomán a következő évben négy patinás osztrák gimnáziumban (Bécs, Bécsújhely, Melk, Krems) ki is próbálták a tervezetet.

Lang fő célja a hatosztályos, általánosan képző, szaktanári rendszerben működő gimnázium bevezetése volt. Ennek érdekében – miközben négy iskolában az ő tervei szerinti kísérlet folyt – újabb tan- és óratervet készített. A plusz évvel tovább csökkentette a gimnázium latin jellegét és erősítette általános, polgáriskolai funkcióját. Ezúttal sem került be a dokumentumba külön tárgyként a német nyelv, s összességében még mindig a tananyag felét tették ki a klasszikus kultúrával összefüggő ismeretek (*Engelbrecht*, 1974). Ezt a tervezetet 1805-ben öt gimnáziumban vezették be azzal a szándékkal, hogy a következő tanévtől minden intézmény átáll a hatosztályos szaktanári rendszerre. A pénz és megfelelő tankönyvek hiánya miatt végül elhalasztották az indulást 1808/09-re. A felkészülés éveiben *Lang* számba vette a használható, illetve a mindenképpen cserére szoruló tankönyveket, és instrukciókat készített a tanárok és a prefektusok számára (*Timp*, 1968a).

Ezzel párhuzamosan folytatódott a gimnáziumi szektor mennyiségi alapú reorganizációja is. Ugyan a szekularizáció pártján álló, még mindig jozefinista érzelmű hivatalnokok nem lelkesedtek érte, az egyre égetőbb tanár- és lelkeszhiány egyértelművé tette, hogy szükség van újabb iskolák létesítésére vagy visszaállítására – ez pedig csak a szerzetesektől való visszavonulással, a rendek ismételt térnyerésével képzelhető el. A fordulat sehol sem volt drámai, a világi tanárok aránya mindvégig nagyon alacsony maradt: Csehországban a század végére 18, Felső-Ausztriában pedig mindössze 7%-ot ért el. A legtöbb világi tanár Stájerországban működött, itt háromból már csak két gimnáziumi tanár tartozott egyházi kötelékbe (*Grimm*, 1995). A visszarendeződés 1796-ban vette kezdetét és szimbolikus tetőpontját 1814-ben érte el – ekkor a pápa engedélyezte a jezsuita rend újraalapítását, amely azonban régi befolyását már nem tudta visszaszerezni (*Engelbrecht*, 1974). A gimnáziumok egyházi jellegét nemcsak a 11 újraalapított bencés és ágostai iskola erősítette, hanem a meglévők áthelyezése is. Egészen nagy városok vesztették el középiskolájukat, így például a szekularizáció jegyében 1787-ben Melkből St. Pöltenbe áttelepített iskola visszakerült régi székhelyére, ahogyan a seckauai gimnázium is visszaköltözhetett Leobemből. A visszarendeződés erejére jellemző, hogy a fontos bányaváros, Leoben ezután 60 évig nem rendelkezett gimnáziummal.⁴ Mindezekkel az osztrák-cesh területeken az 1813. évi 12 ezres tanulói létszám a következő tíz évben

⁴ Újraalapított gimnáziumok 1796–1814 között: Horn (piarista), Hall (ferences), Neukloster, Heiligenkreuz, Lilienfeld, Zwettl, Wiener Neustadt, St. Lambrecht, St. Paul im Lavanttal, Seitenstetten (bencések), Voralpe (ágostai) (*Grimm*, 1995).

megháromszorozódott. A gimnázium ezzel együtt is exkluzív lehetőség maradt a szerencsések számára: még a legfejlettebb tartományban, Alsó-Ausztriában is csak az összlakosság 0,25%-a jutott középiskolai szintű tudáshoz, műveltséghez (*Grimm*, 1995).

A szaktanári rendszer bukása

Lang átfogó munkálatának központi eleme a szaktanári rendszer bevezetése volt, mégsem fogalmazott meg erre vonatkozóan konkrét előírást. Poroszországgal ellentétben – ahol az 1780-as évektől egyre gyarapodott a tanárképző szemináriumok száma – Ausztriában nem gondoskodtak az új elvárásoknak megfelelő utánpótlásról. A gimnáziumok többségében megmaradtak a szerzetes tanárok, *II. József* uralmától rendszeresen megjelenő hírlapi állás pályázatokra ugyanis csekély érdeklődés mutatkozott. A tanárképzés a felsőbb filozófiai tanintézetekben folyt: az egyetemeken (Bécs, Prága, Lemberg, Graz, Innsbruck) mellett a liceumokban (Klagenfurt, Linz, Laibach, Olmütz, Brünn), valamint a piaristák kremsi, budweisi, brüxi, leitomischli, nikolsburgi; a bencések admonti és a premonstreiek plzeni iskolájában. Ez elvileg kellő számú jelölt biztosítására volt elegendő, s nem indokolta volna a krónikus tanárhiányt, ám az egyháziak nagy része nem tekintette életcéljának a tanítást, s egy jobban dotált papi helyért hamar feladta pedagógusi tevékenységét (*Engelbrecht*, 1974; *Wotke*, 1910).

II. Ferenc 1805-ös rendeletében újrászabályozta a filozófiai stúdiumokat. Komoly követelményeket fogalmazott meg a tanárjelöltek számára, de csak az egyetemeken hagyta meg a hároméves képzést, más intézménytípusokban kétesztendőre csökkentette a tanulmányi időt. Az átszervezés fontos eredménye, hogy a filozófiai tantárgyak sorában – a három csoport közül az utolsóban, azaz a szabadon választható, ugyanakkor kevésbé szabályozott módon, viszonylag nagy szabadsággal előadható tárgyak között – a diplomatika, az esztétika vagy a technológia mellett megjelent a pedagógia is. A katedra első professzorának *Vinzenz Eduard Mildét* hívták meg. Az intézkedés értékéből sokat levon, hogy a kurzust egyelőre kizárólag csak a házi- és magánnevelők számára írták elő kötelezően, az a nyilvános tanári állás pályázatoknál még egy ideig nem számított alapkövetelménynek (*Németh*, 2003).

A tanárképzés megoldatlansága, a szaktanári rendszer megalapozatlan bevezetése, a rossz fizetések, az 1810-es évek elején vágtató inflációt nem kompenzáló szerény emelések, a Studienhofkommission sikertelen törekvése egy egyszemeszteres, rövid, de szakspecifikus tanárképző szeminárium létesítésére, s nem utolsósorban az egyház ellenállása, a jezsuita rend visszaállítása mind-mind olyan tényezőnek számított, amely alapjaiban veszélyeztette a *Lang*-féle reformot (*Ernstberger*, 1962; *Maaß*, 1958). A Tanulmányi Bizottság javaslata 1810-ben ezt a helyzetet úgy kívánta tompítani, hogy segédtanárok, adjunktusok alkalmazását engedte volna. Egy-egy, a gimnáziumi felügyelő közvetett irányítása alatt álló, menet közben a hivatást a gyakorlatban tanuló fiatal ember két (s esetleg még két) évig segíthette volna idősebb kollégáját. Ezzel egyszerre tudták volna mérsékelni az égető tanárhiányt és szakszerű módon kiváltani a hiányzó képzést. A javaslat azonban csak 1813-ban, szűk körben lépett életbe, így csak kismértékben segítette a folyton gyarapodó problémák kezelést.

II. *Ferenc* tanácsadói egyre inkább a szaktanári rendszer felszámolásában látták a megoldást. Bár *Lang* továbbra is védte az újítást, s inkább a tanárképzés, s mi több, a tanár-továbbképzés fejlesztését, továbbá az iskolákba szakkönyvtárak létesítését javasolta, egyre inkább megerősödött a szaktanári szisztémát ellenző tábor. *Ugarte* főkancellár és államminiszter 1815-ben széles körű vitát kezdeményezett a kérdésben. A következő két évben minden tartomány állást foglalt, s *Lang* újítását kizárólag Felső-Ausztria direktora és tanárai támogatták maradéktalanul, Stájerországban, Karintiában és Galíciában pedig szűk többséget képeztek a rendszer hívei. A többi tartományban viszont az ellenzők voltak többségben. Így – bár *Lang* még a Studienhofkommissionnak és a Staatsratnak is a tagja volt – a szaktanári rendszer felszámolásáról döntött az uralkodó (*Grimm*, 1995).

Az 1818 augusztus végén megszülető rendelet azonnali hatállyal, a soron következő tanév elejétől fogva visszaállította az osztálytanári szisztémát. Mindössze a vallástant tanította külön tanár ezentúl, a többi tantárgyat azonban egyazon tanártól sajátíthatta el egy-egy osztálycsoport. Ennek közvetlen folyományaként *Franz Xaver Schönberger* néhány hét múlva új tantervvel jelentkezett. A szintén hirtelen gyorsasággal elfogadott tartalmi szabályozás radikálisan csökkentette a reáltárgyak arányát, a latin, a görög és a vallástant viszont együttesen ismét a tananyag háromnegyed részét fedte le. Mindez azt jelentette, hogy az évtizedes hiábavaló kísérletek után az osztrák gimnázium ügye visszazökkent az általános polgáriskola koncepciótól a klasszikus elitgimnázium irányába. A szekunder szektor fejlődése ezzel a 19. század közepéig tartó törést szenvedett (*Engelbrecht*, 1974).

Érvek és ellenérvek a szaktanári rendszer kapcsán

A szaktanári rendszer bevezetésére irányuló első, több évtizedes kísérlet sorsa tehát minden fázisban közvetlenül és egyértelműen az éppen aktuális politikai erőviszonyok függvényében alakult. A főbb érdekcsoportok viszonylag könnyen körvonalazhatók. Kézenfekvőnek tűnő megállapítás, miszerint az egyik oldalon, a támogatók oldalán a nyugat-európai tapasztalatokkal rendelkező felvilágosult gondolkodók, továbbá a felvilágosult abszolutista uralkodók tanácsadói álltak, míg az ellenzők partján a befolyását megalapozottan féltő katolikus egyház tagjai. Áttekintésünkben láthattuk, hogy a klérus sem volt egységes, s időnként a reformkatolikus erők olyannyira megerősödtek, hogy az egyház nem tudta eredeti szándékait érvényesíteni. Ezzel magyarázható, hogy – többek között – *Rautenstrauch* vagy éppen a szaktanári rendszer bevezetése szempontjából kulcsfontosságú *Lang* szerzetesi mivoltuk dacára támogatták az új koncepciót. A korszakban mindvégig nagyon alacsony maradt a világi gimnáziumi tanárok aránya, az egyháziak nélkül biztosan nem lehetett volna kipróbálni sem az új szisztémát.

Az egyház belső erőviszonyainak alakulása további vizsgálatokat igényel, amelyek majd tisztázhatják, hogy pontosan kiknek és milyen tényezőknek köszönhetőek a szaktanári rendszerrel kapcsolatos fordulatok. Arra már most kísérletet tehetünk, hogy számba vegyük: a politikai érdekek mentén alakuló diskurzus milyen érveket ütköztetett egymással.

A szaktanárokat sürgetők érvelése két fő pillérre épült. Egyfelől a nyugati, javarészt protestáns példákra hivatkoztak. A protestánsokkal szembeni lemaradás általánossá váló

érzését részint a 18. század második felében igen gyors kulturális felzárkózást produkáló Poroszország fűtötte. A porosz példa az oktatás szinte minden szektorában fontos mintát jelentett Ausztriában, s a népiskola, a normaiskola és a gimnázium reformjában egyaránt visszatérő elem poroszországi szakemberek alkalmazása és az ottani megoldások átvétele. Ez különösen *Heß*, a két *van Swieten*, *Martini* és *Birkenstock* szemléletére volt jellemző (*Hammerstein*, 1977; *Klingenstein*, 1968). A világlátott tanügyi szakemberek számára a másik fontos fogódzót a hallei és különösen a göttingai egyetem fejlődése nyújtotta. Az utóbbi élenjárt a tudományos diszciplínák elkülönítésében, a tudományos specializációban, s ezáltal az egyes tudományágakat leképező tanítási szisztéma elterjesztésében (*Borzák*, 1955; *Paulsen*, 1902).

A nyugati példákra való, kulturális alapú hivatkozást kiegészítette egy másik, pedagógiai szempontú érvelés. Eszerint az osztálytanár-rendszer belső egyenetlenségeket okoz, mivel a tanárok saját szimpátiájuknak megfelelően egyes tárgyakat, tananyagrészeket elhanyagolnak, másokat pedig túlhangsúlyoznak. A szaktanárok mélyebb, intenzívebb tudáshoz jutnak saját tárgyukat illetően, amit ezáltal hatékonyabban tudnak átadni. Az iskolának pedig olyan sokoldalú információhalmazt kell közvetítenie, aminek komplexitásához az osztálytanárok már nem tudnak felnőni. Ezen változtatás által lehet növelni a reáltárgyak számát és órarendi arányát, s összességében ez a letéteményese annak, hogy a gimnázium a kiváltságosok humán iskolájából az államot, annak gyarapodását szolgáló, általánosan képző intézményként a polgárosodás szolgálatába álljon (*Hess*, 1775). A tudományosság, a szekularizáció és a pedagógiai alaposság egyaránt a szaktanári rendszer felel meg. Ennek biztosításához pedig az egyetemek filozófiai fakultását kell a gimnáziumi tanárképzés igényei szerint átalakítani (*Grimm*, 1995; *Timp*, 1968a).

Ezzel szemben az ellenzők oktatásszervezési, pedagógiai és erkölcsi indokokat soroltak az osztálytanári berendezkedés megtartása mellett. Kiemelték, hogy az új rend bevezetése esetén súlyos tanárhiány lépne fel. Ráadásul egy-egy tanár hosszas betegsége vagy távozása esetén lehetetlenné válna az eddig zökkenőmentesen biztosított helyettesítés is. De az iskola belső szellemiségét is kikezdéssel fenyegetné az új rend – a széthúzó, egymással szemben féltékenykedő szaktanároktól féltették az osztályokat, amely drámai következményekkel járhat az iskolai ifjúság tudására és fegyelmére vonatkozóan. Ezen ellenérveket könnyedén meg lehetett válaszolni *Kollárnak* a bécsi gimnázium 1774. évi állapotáról szóló inspektori tudósítása nyomán. Ebben ugyanis *Kollár* az exjezsuita tanárok hanyatló tekintélyéről és egyre aggasztóbb fegyelmi hiányosságokról számolt be – amely egyben azt is jelentette, hogy az osztálytanári szisztéma nem feltétlenül garantálja az iskolák megfelelő erkölcsi állapotát (*Grimm*, 1995).

Pedagógiai érvként jelent meg visszatérően, hogy az osztálytanár sokkal jobban tudja ismerni diákjai személyiségét, mint a sok osztályban keveset tanító szaktanár, így a tehetségek gondozását éppúgy jobban szolgálnák a változatlan viszonyok, mint az egyes tanulók fejlődési sajátosságainak megismerését. A szaktanárral szemben az osztálytanár sokkal szorosabb kapcsolatot tud ápolni a szülőkkel, s a gyerekek egész munkáját folyamatosan átlátva meg tudja előzni a diákok túlterhelését (*Timp*, 1968a).

A régi rendhez ragaszkodás szempontjait a legtisztábban *Ignaz Cornova*, a cseh tudós társaság tagja, egykori jezsuita szerzetes gyűjtötte össze. A galíciai királyi kamarásnak,

gróf Lazanskynak írott, kötetbe foglalt hosszú leveleiben igyekezett minden lehetséges módon alátámasztani azok igazát, akik a jezsuiták gimnáziumi szolgálatát fontosnak tartották. Alapvetően kulturális és erkölcsi aspektusból írott eszmefuttatásainak lényege, hogy a jezsuiták mindig igen nagy hangsúlyt helyeztek nemcsak a tanárok képzésére, hanem kiválasztásukra, s az alkalmazott tanárok felügyeletére, tudományos továbbképzésére is. *Cornova* nemcsak a régi idők dicsőségére hivatkozhat, hanem az utóbbi évtizedek tankönyveire, tudományos műveire, alkalmi beszédeire is, amelyek egy egységes, zárt világ értékeit őrzik és gyarapítják. Ennek a világnak a kulcsa a latin nyelv, amelynek sorsa jelenleg végveszélyben van – s ami mind formai-logikai, mind pedig szellemi-tartalmi szempontból beláthatatlan helyzetbe sodorja az emberiséget. A művelt emberfő szent kötelessége a régi klasszikus értékek megbecsülése, amely a hanyag latinság, valamint a német nyelv és a könnyedebb szövegek vészes terjedésével korántsem garantált. Bár egy másik levélben elismeri *Cornova*, hogy a német nyelvre immár megkerülhetetlenül szükség van, s ehhez a jezsuita tanárképzésnek is igazodnia kellene, több helyen is leszögezi, hogy a latin túlsúlyára épülő klasszikus gimnáziumi oktatásnak erkölcsi és társadalmi okokból nem lehet alternatívája (*Cornova*, 1804).

Két világ hívei csaptak össze a 18. század második felében és a 19. század első évtizedeiben, amikor tanügyi kérdésekben megnyilvánultak. A küzdelmük háború volt, ennek tétje az egyik oldalon a közügyeket, tömegeket illető, soha nem tapasztalt befolyás megszerzése, a másik oldalon ugyanennek a befolyásnak és sokak egzisztenciális biztonságának az elvesztése volt. Mindez valós és súlyos erkölcsi és intellektuális szempontokkal, tartalommal is kiegészült. Ezt az összetett, sokféle érvet felvető időszakot kiválóan illusztrálja a szaktanári rendszer bevezetésére irányuló törekvések sorsa. A régi rend hívei immár nem bizonyultak elég erősnek az oktatáspolitikai csatározások megelőzésére, a vita lehetőségének kikerülésére, esetenként a még egy-két évtizeddel korábban is szentségtörő ötletek gyors mellőzésére. Bizonyos szektorokban ideiglenesen, vagy tartósan érzékeny veszteségeket is szenvedtek. A polgárosodás ezen kezdetleges fokán arra még kellően erősek voltak, hogy a szekularizációs küzdelem ne dőljön el végleg, s az első, több mint hat évtizednyi hosszúságú oktatáspolitikai diskurzus az ő győzelmükkel érjen véget. Diadaluk azonban nem maradt tartós. A kétszáz-kétszázötven évvel ezelőtt lezajlott eszmecserék ugyanis kiváló kiindulási pontot és hivatkozási alapot jelentettek a 19. század közepi, immár az állam igen jelentős térnyerését biztosító újabb szakasz résztvevőinek. Közleményünkben ennek a mozgalmas időszaknak az egyik legfontosabb szakítópőbjével, a szaktanári rendszer bevezetésére tett kísérletekkel foglalkoztunk. Láthattuk, hogy milyen szorosan összefüggött a politikai erőviszonyokkal annak az első ránézésre pusztán pedagógiai jelentőségű kérdésnek a sorsa, miszerint osztály- vagy szaktanárok tanítsanak-e a gimnáziumokba. Az e dilemma által felvetett iskolaszervezési, didaktikai és erkölcsi problémák ugyanis mindvégig annak függvényében döntettek el, hogy épp melyik érdekcsoport akarata érvényesült általában a kultúrpolitikai csatározások során.

Közleményünk a 2009 februárjában a II. Miskolci Taní-tani Konferencián elhangzott előadásunk szerkesztett, jelentősen bővített változata, amely az *OTKA Posztdoktori Ösztöndíjának (PD 75335)*, valamint a *MÖB-CH bécsi kutatói ösztöndíjainak* támogatásával készült.

Irodalom

- Birkenstock, J. M. v. (1914): Entwurf zur Errichtung eines Ober-Schul- und Studien-Kollegiums oder Directorii, dann der Provincial-Kollegien und zu zweckmäßiger sowohl Organisation derselben als künftigen Behandlung der dahin gehörigen Geschäfte. *Beiträge zur Österreich. Erziehungs- und Schulgeschichte*, **XV**. 157–188.
- Birkenstock, J. M. v. (1996): *Kurzgefaste Geschichte der in den k. k. Erbländen im Schul- und Studien Wesen bisher gemachten öftern neuen Einrichtungen und Versuche, Entwicklung der Ursachen der bisherigen Mißgeschicks derselben und mancherley Fehler in der bisherigen Einrichtung insonderheit der erbländischen Universitäten vorzüglich der Universität zu Wien. Retrospektiven in sachen Bildung*. Nr. 1. Österreichischen Gesellschaft für Historische Pädagogik und Schulgeschichte, Klagenfurt.
- Birkenstock, J. M. v. (1995): *Übersicht des ganzen Schul- und Unterrichtswesens nach den verschiedenen grossen Hauptabtheilungen, und dann in genauer Zergliederung nach bestimmten Klassen der Einwohner im Staate. Die Studienrevisionshofkommission und die Leitlinien des österreichischen Nationalbildung. Die Grundsatzdiskussion des Jahres 1797 im Spiegel der Gutachten*. Klagenfurt.
- Borzák István (1955): *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brezinka, W. (2000): *Pädagogik in Österreich. Die Geschichte des Faches an den Universitäten vom 18. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*. 1. kötet. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Cornova, I. (1804): *Die Jesuiten als Gymnasiallehrer, in freundschaftlichen Briefen an den k. k. Kämmerer und Vizepräsidenten in Gallizien von Lazansky, von Ignaz Cornova, Mitglied der Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften*. Prag.
- Egglmaier, H. H. (1995): Am Beispiel Österreich: Die Wissenschaftspolitik eines aufgeklärt-absolutistischen Staates. *Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte*, **15**. 101–125.
- Endl, F. (1898): Ueber die wissenschaftliche Heranbildung der Piaristen im 17. und 18. Jahrhunderte. Mit besonderer Rücksicht auf die deutsche (sc. Österr.) Ordens-Provinz. *Mitteilungen der Gesellschaft für die deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte*, **VIII**. 147–177.
- Engelbrecht, H. (1974): Das österreichische Gymnasium zwischen 1790 und 1848. In: Mraz, G. (1974): *Österreichische Bildungs- und Schulgeschichte von der Aufklärung bis zum Liberalismus*. Institut für österreichische Kulturgeschichte, Eisenstadt. 99–117.
- Ernstberger, A. (1962): Zur Wiederherstellung des Jesuitenordens. Vorschläge an Kaiser Franz II. 1794, 1799, 1800. *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, **7**. 3–18.
- Ferihumer, H. (1958): Das niedere Schulwesen im Zeitalter Maria Theresias und Josephs II. Mit Berücksichtigung oberösterreichischer Verhältnisse. *Oberösterreichische Heimatblätter*, **12**. 21–38.
- Halász Gábor (2001): *Az oktatási rendszer*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Hess, I. M. v. (1775): *Entwurf zur Einrichtung der Gymnasien in k. k. Erbländen*. Wien.
- Hess, I. M. v. (1781): Beyträge zum Schulwesen. Fragmente. In: Hess, I. M. v.: *Kleinere Schriften über Schulwesen, Erziehung und Wissenschaften*. Wien. 61–112.
- Gönner, R. (1967): *Die österreichische Lehrerbildung von der Normalschule bis zur Pädagogische Akademie*. Österreichischer Bundesverlag, Wien.

- Grimm, G. (1995): *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773–1819*. Lang, Frankfurt am Main.
- Hammerstein, N. (1977): *Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert*. Duncker-Humblot, Berlin.
- Klingenstein, G. (1968): Vorstufen der thesesianischen Studienreformen in der Regierungszeit Karls VI. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, **76**. 327–377.
- Klingenstein, G. (1976): Despotismus und Wissenschaft. Zur Kritik norddeutscher Aufklärer an der österreichischen Universitäten 1750–1790. In: Engel-Janosi, F., Klingenstein, G. és Lutz, H. (szerk.): *Formen der europäischen Aufklärung*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 126–157.
- Kröll, H. (1971): Die Auswirkungen der Aufhebung der Jesuitenordens in Wien und Niederösterreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Josephinismus in Österreich. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, **34**. 2. sz. 547–617.
- Maaß, F. (1958): Die österreichischen Jesuiten zwischen Josephinismus und Liberalismus. *Zeitschrift für Katholische Theologie*, **80**. 66–100.
- Németh András (2003): Osztrák tanügyi reformok és a pedagógia egyetemi tudományá válásának kezdetei. *Magyar Pedagógia*, **103**. 2. sz. 189–210.
- Paulsen, F. (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Berlin.
- Spreitzer, H. (1960): 200 Jahre oberste Schulbehörde in Österreich. Zur Errichtung der Studienhofkommission im Jahre 1760. *Erziehung und Unterricht*, **110**. 3. sz. 129–137.
- Stanzel, J. (1976): *Die Schulaufsicht im Reformwerk von J. I. Felbiger (1724-1788). Schule, Kirche und Staat in Recht und Praxis des aufgeklärten Absolutismus*. Schönigh, Paderborn.
- Timp, H. (1968a): *Die Problematik „Klassenlehrer“ oder „Fachlehrer“ in den Gymnasialreformen von 1792 bis 1849*. Ketterl, Wien.
- Timp, H. (1968b): Begutachtung des Martinischen Entwurfes durch den Abt von Braunau. In: Timp, H.: *Die Problematik „Klassenlehrer“ oder „Fachlehrer“ in den Gymnasialreformen von 1792 bis 1849*. 4. Függelek. Ketterl, Wien. 59–64.
- Timp, H. (1968c): Der Anonymische Plan des P. Gratian Marx. In: Timp, H.: *Die Problematik „Klassenlehrer“ oder „Fachlehrer“ in den Gymnasialreformen von 1792 bis 1849*. 2. Függelek. Ketterl, Wien. 27–44.
- Ugrai János (2009a): Felemás modernizáció. Az osztrák oktatáspolitikai kezdetei és Johann Melchior von Birkenstock nézetei. *Századok*, **143**. 1163–1198.
- Ugrai János (2009b): A felsőoktatás-politika kezdetei Bécsben. A Habsburgok egyetemi reformtörekvései a 18. század végén. In: Bajusz Bernadett és mtsai (szerk.): *Professori salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen. 259–272.
- Wotke, K. (1910): Beiträge zur Gymnasiallehrerfrage in Österreich in den Jahren 1796 bis 1800. *Beiträge zur Österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte*, **XII**. 72–106.

ABSTRACT

JÁNOS UGRAI: A WEB OF ARGUMENTS AND INTERESTS:
DEBATE OVER INSTITUTING THE SUBJECT TEACHER SYSTEM IN VIENNA

The paper reviews the history of Vienna's first attempt to introduce a school system centred on subject teachers. An intense debate broke out over education policy at the heart of the Habsburg Empire in the late 18th century, chiefly motivated by the secularisation and modernisation project that formed part of the Enlightened Absolutism of the day. Education became the focal point of political challenges to the dominant power of the church; indeed, it was education through which it was thought possible to reduce the worldly influence of the church quickly. While the Court effected considerable and lasting changes in elementary and higher education, it had almost no success in reforming secondary education and ridding it of church influence. The most important effort of the protagonists of modernisation in this field was the introduction of a subject teacher system. This step could have paved the way for both the restructuring of the curriculum, which was still built on centuries-old Jesuit traditions, and the replacement of clerics in the classroom with professionals drawn from a state-run teacher training system. State control could have assured the long-term prevalence of secular values, yet, after two intensive trial periods, this attempt had completely failed by the 1810s. Nevertheless, it still served as a lesson for both contemporary and succeeding generations alike. First, the split within the Catholic Church and the power of reform Catholics had become abundantly clear, and, second, the case served as an applicable historical precedent at the time of the *Entwurf* several decades later.

Magyar Pedagógia, **110**. Number 1. 35–51. (2010)

Levelezési cím / Address for correspondence: Ugrai János, Miskolci Egyetem Tanárképző Intézet, H-3515 Miskolc, Egyetem u. 1.